

Advies over de Ontwerpnota Stedelijke Vernieuwing

Advies 008

d.d. 29 mei 1997

Aan de Staatssecretaris van Volkshuisvesting,
Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
Postbus 20951, IPC 100
2500 BZ DEN HAAG

datum : 5 juni 1997
kenmerk: br70605-adv008
betreft: Ontwerpnota Stedelijke Vernieuwing

VROMraad

Geachte heer Tommel,

Op 6 mei 1997 verzocht u de VROM-raad zo spoedig mogelijk, maar uiterlijk op 6 juni 1997 een advies uit te brengen over de Ontwerpnota Stedelijke Vernieuwing. De raad heeft zich ingespannen, in de beperkte tijd die beschikbaar was, tot een advies te komen dat recht doet aan het belang van dit beleidsthema. Hierbij wordt u het advies van de VROM-raad, zoals dit is vastgesteld in de raadsvergadering van 29 mei jl., aangeboden.

Hoogachtend,

dr. Ir. Th. Quené
voorzitter

drs. W.A. Haeser
algemeen secretaris

Koningin Julianaplein 2 IPC 105 postbus 30949 2500 GX DEN HAAG
telefoon (070) 339 15 05 fax (070) 339 19 70 e-mail: vromraad@vromraad.cs.minvrom.nl

Inhoudsopgave

	Samenvatting	5
1	Inleiding	8
1.1	De adviesaanvraag	8
1.2	Reactie VROM-raad	8
2	Het ijkmoment 1996	9
2.1	Regeringsstandpunt	9
2.2	Commentaar	10
	Aandacht voor tempo	10
	Aandacht voor kwaliteit	10
3	Herstructurering van wijken	12
3.1	Regeringsstandpunt	12
3.2	Commentaar	12
	Voortgangsrapportage gewenst	13
	Wissel op de markt	13
	Huisvesting specifieke groepen	14
	Financiële aspecten	15
4	Visie op de stad en verstedelijking	17
4.1	De Ontwerpnota	17
4.2	Commentaar	17
	Vervolg	19
	Bijlagen:	
-	adviesaanvraag Ontwerpnota Stedelijke Vernieuwing van de staatssecretaris van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, de dato 6 mei 1997	20
-	samenstelling VROM-raad	24

Samenvatting

Stedelijke vernieuwing vergt bredere visie op de stad

De VROM-raad vindt dat de evaluatie van het stadsvernieuwingsbeleid volgens afspraak en op een correcte wijze tot stand is gekomen. Wel vraagt de raad aandacht voor het tempo van de afronding van het huidige stadsvernieuwingsbeleid, temeer daar de herstructurering in veel gevallen zal concurreren om aandacht en middelen. Daarom zal er bij de afronding van de stadsvernieuwing ook meer aandacht moeten zijn voor kwaliteit van de vernieuwde woonmilieu's. Met deze taak'verzwing' is bij de financiële raming nog geen rekening gehouden en de raad beveelt aan dat alsnog te doen.

De VROM-raad is van mening dat het kabinet in het beleid voor de stedelijke vernieuwing een sterke wissel op de markt trekt. Het is voor de raad nog de vraag of private partijen wel op de door de regering voorziene schaal willen ontwikkelen en beleggen in kansarme wijken.

De raad mist in de Ontwerpnota aandacht voor specifieke groepen die in de wijken wonen waar herstructurering nodig wordt geacht.

De raad ondersteunt het kabinetsvoornemen tot bundeling van geldstromen binnen de volkshuisvesting ten behoeve van de stedelijke vernieuwing.

Tot slot vraagt de VROM-raad aandacht voor de ontwikkeling van een bredere visie op de stedelijke vernieuwing. Dit moet resulteren in gevarieerder beleid, dan in de Ontwerpnota is neergelegd.

In de Ontwerpnota Stedelijke Vernieuwing evalueert de regering het stadsvernieuwingsbeleid tot nu toe. Conclusie is dat het stadsvernieuwingsbeleid zoals dat in 1992 is afgesproken, op schema ligt. Wel zijn de financiële ramingen iets te laag gebleken. De regering stelt dan ook tot 2005 extra middelen beschikbaar.

Tegelijk constateert de regering, dat de afronding van het huidige stadsvernieuwingsbeleid niet het einde is van overheidsbemoedienis met de steden. Integendeel, er is een nieuwe ronde nodig. Bij de stadsvernieuwing gaat het om het inlopen van achterstanden in de kwaliteit van woning en woonomgeving in vooroorlogse wijken ten bate van hen die er wonen en werken. Herstructurering is bedoeld als een extra kwaliteitsimpuls die moet leiden tot een verandering in de sociale structuur van wijken en buurten zodat deze de concurrentie aankunnen met de kwaliteit die wordt geboden op nieuwbouwlocaties. Herstructurering is in het kabinetsvoorstel vooral gericht op naoorlogse wijken. Het kabinet hoopt met een eigen bijdrage van f 1.85 miljard een investeringsstroom van gemeenten, corporaties en marktpartijen van meer dan f 20 miljard te genereren.

De VROM-raad vindt dat de evaluatie van het stadsvernieuwingsbeleid volgens afspraak en op een correcte wijze tot stand is gekomen. Wel vraagt de raad aandacht voor het tempo van de afronding van het huidige stadsvernieuwingsbeleid, temeer daar de herstructurering in veel gevallen zal concurreren om aandacht en middelen. Ook vraagt de raad aandacht voor kwaliteit. Meer dan tot nu toe het geval was, zal ook de stedenbouwkundige kwaliteit van de wijk als geheel, bij de stadsvernieuwing aandacht vragen. Daarbij denkt de raad aan goede vervoersmogelijkheden, parkeervoorzieningen, het uitrustingsniveau en de kwaliteit van de openbare ruimte en het introduceren van kwalitatief hoogwaardig stedelijk groen. Goed onderwijs en veilige speelgelegenheid voor kinderen evenals het met zorg omgaan met het cultuurhistorische erfgoed in de steden dragen eveneens bij aan kwaliteit. Alleen dan zullen steden er in slagen op de te vernieuwen plekken van de stad concurrerende woonmilieu's tot stand te brengen. Met deze taak'verzwing' is bij de financiële raming nog geen rekening gehouden en de raad beveelt aan dat alsnog te doen.

De VROM-raad deelt de opvatting van het kabinet, dat er ook van de zijde van de rijksoverheid, aandacht moet zijn voor de vitaliteit van de stad. De nu voorgestelde herstructurering op wijkniveau staat echter nog teveel op zichzelf. De raad vindt dat herstructurering onderdeel moet gaan vormen van een integrale stedelijke, regionaal afgestemde, investeringsstrategie. Het stedelijke vernieuwingsbeleid zal zich de komende jaren verder moeten ontwikkelen. De ervaringen die in de praktijk worden opgedaan, zullen tijdig geëvalueerd moeten worden. De VROM-raad vindt het voorgestelde evaluatiemoment, nl. in 2005, te laat en stelt een structurele voortgangs- en effectrapportage voor. Het gaat dan om monitoring van planinhoud, uitvoeringspraktijk en woning-markteffect.

De VROM-raad is van mening dat het kabinet een sterke wissel op de markt trekt. Het is voor de raad nog de vraag of private partijen wel op de door de regering voorziene schaal willen ontwikkelen en beleggen in kansarme wijken. Ook doet de regering aannames over investeringen van corporatiezijde terwijl de rijksoverheid daarover inmiddels geen zeggenschap meer heeft. De raad vraagt zich af of hier niet een grotere overheidsinspanning nodig is om de investeringsrisico's van private partijen te verminderen, dan nu in de Ontwerpnota is aangekondigd.

De raad mist in de Ontwerpnota aandacht voor specifieke groepen die in de wijken wonen waar herstructurering nodig wordt geacht. Deze wijken kennen een grote instroom van mensen met een laag inkomen, waaronder een groot aantal allochtonen. Voor deze groepen kan kwaliteitsverbetering en verkoop van woningen tot een schraler aanbod leiden. De raad betwijfelt of voor deze groepen nieuwbouw in VINEX-gebieden steeds een reële keuze is.

De raad ondersteunt het kabinetsvoornemen tot bundeling van geldstromen binnen de volkshuisvesting ten behoeve van de stedelijke vernieuwing. Deze samenvoeging ziet de raad echter als een stap op weg naar verdere coördinatie en bundeling, waarbij ook geldstromen voor ruimtelijke investeringen betrokken dienen te worden. De raad is het er ook mee eens dat de middelen niet in het Gemeentefonds worden opgenomen, maar in een apart fonds beschikbaar blijven. De beschikbaarheid van fondsen over een reeks van jaren werkt sterk stimulerend op dit type lokaal beleid. Stedelijke vernieuwingsprocessen vragen een lange voorbereidingstijd, spelen zich af in een dynamische marktomgeving, en er zitten véél en heel verschillende actoren rond de tafel. Projectfinanciering is hiervoor minder geschikt omdat daarmee geen zekerheid over een reeks van jaren wordt geboden.

Tot slot vraagt de VROM-raad aandacht voor de ontwikkeling van een bredere visie op de stedelijke vernieuwing. Dit moet resulteren in gevarieerder beleid, dan in de Ontwerpnota is neergelegd. De regering wil een economisch vitale stad, een ecologisch duurzame stad en een stad waarin sociale en culturele veranderingsprocessen niet tot marginalisering van groepen leidt. Dat wil de VROM-raad ook. Er is echter in de ogen van de VROM-raad op kabinetsniveau onvoldoende integratie van deze invalshoeken waarmee naar de stad en de ontwikkeling van de stad wordt gekeken. Daarin moet nog een forse slag worden gemaakt, zowel op inhoud als op coördinatie van de verschillende departementen. Dat beleid zal ook rekening moeten houden met grote verschillen per gemeente of regio, zowel in probleemanalyse als in oplossingsstrategie.

De VROM-raad wil een bijdrage leveren aan deze visieontwikkeling.

1 Inleiding

1.1 De adviesaanvraag

De staatssecretaris van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer vraagt per brief van 6 mei 1997 advies aan de VROM-raad over de Ontwerpnota Stedelijke Vernieuwing. Hij verzoekt de raad het advies uiterlijk 6 juni uit te brengen gezien de wens van de Tweede Kamer om in juni over het definitieve regeringsstandpunt te kunnen beschikken. De adviesvraag luidt in concreto als volgt:

“Deelt de raad de opvatting van de regering dat

- de steden in toenemende mate onder druk staan en een kwaliteitsimpuls behoeven
- daarom een beleidsvernieuwing van stadsvernieuwing naar stedelijke vernieuwing noodzakelijk is
- stadsvernieuwing als inhaaloperatie volgens de beleidslijnen van de nota Belstato kan worden afgerond
- het programma voor herstructurering een adequate impuls is die het regeringsbeleid voor de steden aanvult
- bundeling en vereenvoudiging van rijksinstrumenten in een gebundeld volkshuisvestingsbudget gewenst is?”

1.2 Reactie VROM-raad

De VROM-raad acht het onmogelijk om binnen de gegeven termijn op al deze vragen een goed onderbouwd antwoord te geven. Niettemin zal de VROM-raad een aantal kwalitatieve opmerkingen maken over de drie onderdelen van de Ontwerpnota Stedelijke Vernieuwing, te weten

- het regeringsstandpunt ten aanzien van het ijkmoment 1996
- de voorstellen inzake de herstructurering van wijken
- de inbedding van beide in een bredere visie op de stad en verstedelijking.

Met name dit laatste punt, een bredere visie op de stad en verstedelijking, vergt aanzienlijk meer tijd dan de VROM-raad nu gegeven is. De raad is wel voornemens, op termijn een dergelijke visie te formuleren omdat het onderhavige thema een cruciale factor is in het streven naar een duurzame kwaliteit van de leefomgeving. Het zal daarbij zaak zijn tot een verdere integratie te komen van de uiteenlopende invalshoeken waarmee (beleidsmatig) naar de stad wordt gekeken. In par. 4.2 gaat de raad hier alvast kort op in.

2 Het ijkmoment 1996

2.1 Regeringsstandpunt

Bij de behandeling van de Nota Belstato (Beleid voor de stadsvernieuwing in de toekomst) in de Tweede Kamer in 1992 heeft de staatssecretaris toegezegd dat in 1997 de prijscomponent van de financiële raming wordt herijkt. Deze 'voortgangscntrole' van wat er in 1992 is afgesproken is nu aan de orde onder de titel 'Ijkmoment'. De aard en het volume van de stadsvernieuwing zouden daarbij buiten beschouwing blijven, evenals de fondsmethodiek en de verdeling van de beschikbare middelen. De regering constateert nu dat de gevolgde aanpak succesvol is, omdat het stadsvernieuwingsfonds gemeenten aanzet tot een integrale aanpak en tot een duidelijke prioriteitstelling, en een op wijken geconcentreerde inzet van middelen bevordert. Op basis van een uitvoerige analyse van de tot nu toe gerealiseerde stadsvernieuwing concludeert de regering dat een en ander op schema ligt. Er is sprake van prijsstijgingen die vooral zijn terug te voeren op de hogere aankoopkosten van vastgoed en tot hogere kosten van bodemsanering. De totale nog resterende (rijks)uitgave voor het stadsvernieuwingsfonds tot 2005 wordt conform deze analyse verhoogd van f 5.175 mln naar f 6.489 mln. Daar komt nog f 350 mln voor bodemsanering en f 200 mln voor monumentenzorg bij. De periode van uitfinanciering van de beschikbare middelen wordt verlengd van 2005 tot 2010. Dat betekent dat de uitbetaling van de op basis van de afspraken uit 1992 nog resterende rijksuitgave, en het nu voor de stadsvernieuwingsopgave toegezegde extra bedrag, wordt uitgesmeerd over méér jaren. Conform de motie Hofstra¹ zal bovendien worden gestreefd naar een gebundeld volkshuisvestingsbudget. Dit najaar zal de regering met een nader uitgewerkt voorstel hiertoe komen. Duidelijk is dat gekozen wordt voor handhaving van een afzonderlijke, zij het op korte termijn gebundelde, geldstroom en dat is afgezien van integratie van het stadsvernieuwingsfonds en het Gemeentefonds. Binnen deze geldstroom zal het aandeel stadsvernieuwing na 2002 afnemen, dat van de stedelijke herstructurering groeien. Bij de stadsvernieuwing gaat het om het inlopen van achterstanden in de kwaliteit van woning en woonomgeving in vooroorlogse wijken ten bate van hen die er wonen en werken. Herstructurering is bedoeld als een extra kwaliteitsimpuls -in de Ontwerpnota vooral gericht op fysieke ingrepen in naoorlogse wijken- die moet leiden tot een verandering in de sociale structuur van wijken en buurten zodat deze de concurrentie aankunnen met de kwaliteit die wordt geboden op nieuwbouwlocaties.

---

¹ Met de bij de begrotingsbehandeling 1997 aangenomen motie Hofstra vraagt de Tweede Kamer om een bundeling en vereenvoudiging van instrumenten, waarbij de middelen voor het stadsvernieuwingsfonds, de herstructurering, het Besluit Woninggebonden Subsidies (BWS), het Besluit Lokatiegebonden Subsidies (BLS) en de bodemsanering betrokken zouden moeten worden.

2.2 Commentaar

Het geheel overziende concludeert de VROM-raad dat de prijstechnische bijstelling van de omvang van het stadsvernieuwingsfonds volgens afspraak en op een correcte wijze heeft plaatsgevonden. De raad waardeert het dat inderdaad de extra middelen aan het fonds worden toegevoegd en dat het stadsvernieuwingsfonds -zij het straks wellicht in gewijzigde vorm- is gehandhaafd. De raad onderstreept de conclusie in de Ontwerpnota dat het stadsvernieuwingsfonds een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan zowel de voortgang van de stadsvernieuwing als de efficiency in de besteding van de middelen. Het feit dat gemeenten ook op langere termijn kunnen rekenen op de toegezegde middelen, maakt het immers op lokaal niveau mogelijk om tot een doordachte en integrale aanpak te komen. De raad zou deze overweging overigens ook willen betrekken op de geldstroom die voor de herstructurering van wijken beschikbaar komt. Ook daar geldt dat zekerheid over financiering -projectgebonden toetsing biedt die zekerheid niet een belangrijke voorwaarde is voor het ontwikkelen van een effectieve aanpak, temeer daar het hier gaat om beleidsprocessen die een lange voorbereidingstijd vragen, die zich afspelen in een dynamische marktomgeving, en waar véél en heel verschillende actoren rond de tafel zitten.

Aandacht voor tempo

Dit neemt niet weg, dat er wel punten van zorg zijn. De voortgang van de stadsvernieuwing in haar algemeenheid loopt wat achter en die van de verbetering van particuliere huurwoningen laat zeer duidelijk te wensen over. Het betreft hier de harde kern van het probleem van de slechte kwaliteit in de woningvoorraad in met name de grote steden. De hogere verwervingskosten bemoeilijken een in het verleden zo effectief gebleken aanpak van dit deel van de voorraad, namelijk aankoop en verbetering door gemeenten en woningcorporaties. De raad mist node een nadere analyse van aanpak en instrumentarium van dit deel van de stadsvernieuwingsopgave.

Terecht wordt in de Ontwerpnota geconstateerd dat in de komende periode de voortgang onder druk kan komen te staan. De 'tweede helft van de tweede helft' van Belstato is zeker niet de eenvoudigste helft. De raad constateert tevens dat de druk op partijen toeneemt, niet het minst door verbreding van de opgave tot ook stedelijke herstructurering. Het ambitieniveau lijkt te stijgen. In dit licht bezien mist de raad aandacht voor de vraag, wat te doen om te voorkomen dat met de verbreding van de stadsvernieuwingsopgave -die de raad op zichzelf aanspreekt (zie hierna)- het risico van tempoverlies in de klassieke stadsvernieuwing groter wordt.

Aandacht voor kwaliteit

Bij de raming van de resterende stadsvernieuwingsopgave is ook aandacht nodig voor het feit dat de woningmarktpositie van binnenstedelijke wijken en buurten aan verandering onderhevig is. Daardoor moet er in de resterende stadsvernieuwingsopgave

meer aandacht zijn voor het realiseren van duurzame stedenbouwkundige kwaliteit. Concreet gaat het hier om goede vervoersmogelijkheden, aandacht voor gebouwde parkeervoorzieningen, het uitrustingsniveau en de kwaliteit van de openbare ruimte en het introduceren van kwalitatief hoogwaardig stedelijk groen. Goed onderwijs en veilige speelgelegenheid voor kinderen en het met zorg omgaan met het cultuurhistorisch erfgoed in de steden dragen eveneens bij aan de kwaliteit. Alleen dan zullen steden er in slagen op de te vernieuwen plekken van de stad concurrerende woonmilieu's tot stand te brengen. De raad heeft de indruk dat in de raming van de klassieke stadsvernieuwingsopgave met dit aspect onvoldoende rekening is gehouden en doet de aanbeveling zulks alsnog te doen.

3 Herstructurering van wijken

3.1 Regeringsstandpunt

Stadsvernieuwing verbreedt zich naar stedelijke vernieuwing. Voor deze stedelijke vernieuwing wordt in de Ontwerpnota de herstructurering door fysieke maatregelen op wijkniveau als een van de belangrijkste instrumenten naar voren geschoven. Het sprongsgewijs inhalen van achterstandssituaties (in de bebouwde kom van vóór 1970) verschuift naar het voorkómen van het ontstaan van achterstand. De aandacht richt zich met name op de naoorlogse wijken. Het gaat om preventief ingrijpen door verhoging van kwaliteit en leefbaarheid van wijken als geheel, zodat voorkomen wordt dat een negatieve vervalspiraal ontstaat, die later moeilijk meer te keren is. Investerings door de (gemeentelijke) overheid in de kwaliteit van vooral het openbare domein zouden de stoot kunnen geven tot gecoördineerde activiteiten van de betrokkenen in de wijk: bewoners, ondernemers, vastgoedeigenaren (waaronder de woningcorporaties). Herstructurering van wijken is zo bezien niet slechts een investeringsvraagstuk, maar veel meer nog een vraagstuk van organisatie van partijen en het creëren van een gezamenlijke aanpak van het woon-, werk- en leefklimaat. Kern van de voorstellen van de regering is een extra budget van f 1.85 miljard ter bekostiging van het onrendabele deel van de gemeentelijke investeringen, zodat de gemeente in staat gesteld wordt positie in te nemen. Tegelijk wordt aangenomen dat de private investeringen ten laste komen van de private partijen. Hiervoor komen geen extra middelen ter beschikking.

Er worden wel nadere voorstellen aangekondigd voor een herverdeling van middelen binnen de corporatiesector.

3.2 Commentaar

De raad waardeert de verbreding van het perspectief. Er wordt feitelijk afscheid genomen van de stelling (en van het beleidsuitgangspunt dat ten grondslag lag aan Belstato) dat de rijksbijdrage aan de stadsvernieuwing eindig is.

De regering wenst de herstructurering een impuls te geven gericht op de integrale planvorming en -uitvoering op wijkniveau en streeft naar een hoger ambitieniveau dan uit de huidige plannen blijkt. De raad onderstreept het belang van de herstructurering, die overigens in de opvatting van de raad onderdeel zal moeten gaan vormen van een integrale stedelijke, regionaal afgestemde, investeringsstrategie. Het is belangrijk dat er een begin wordt gemaakt met het in de Ontwerpnota aangekondigde beleid waarbij dat beleid zich al doende verder kan ontwikkelen, zowel op lokaal/regionaal als op rijksniveau (zie ook hfdst. 4). De raad wil zich in dit stadium van beleidsontwikkeling beperken tot enkele kanttekeningen.

Voortgangsrapportage gewenst

In de Ontwerpnota wordt voor het eerst een kwantificering gegeven van de herstructureringsopgave en wordt aangegeven in welke wijken bijzondere actie wenselijk zou kunnen zijn. De raad constateert dat over de becijferingen en de onderlinge programma's lang gestreden zou kunnen worden. Hetzelfde geldt voor de gehanteerde wijktypologie en de beleidsmatige bruikbaarheid daarvan. Maar er heeft zich nog geen 'best practice' ontwikkeld. Derhalve ontbreekt de basis voor een precieze kwantificering². Dit is op zichzelf geen bezwaar, zolang in de besteding van de herstructureringsmiddelen een grote flexibiliteit wordt geboden.

Belangrijker is dat gestreefd wordt naar goed onderbouwde planvorming op lokaal niveau en een evaluatie van opgedane ervaringen. In feite staat de herstructurering van naoorlogse en vooroorlogse wijken nog in de kinderschoenen. De raad waardeert het dat middelen beschikbaar komen die het de gemeenten mogelijk maken extra, onrendabele investeringen in het publieke domein en in procesbegeleiding te realiseren, een middeleinstroom die naar zijn verwachting binnen de totale geldstroom voor stedelijke vernieuwing gaandeweg in belang zal groeien. In dat licht gezien acht de raad een evaluatiemoment in 2005 te laat. De raad pleit veeleer voor een structurele voortgangs- en effectrapportage. Deze monitoring van planinhoud, uitvoeringspraktijk en woning-markteffect kan als het complement worden beschouwd van een structurele geldstroom, die gemeenten en overige marktpartijen zekerheid biedt over de beschikbare middelen en biedt daartoe dan ook de ruimte.

Wissel op de markt

Met betrekking tot de herstructurering trekt de regering een sterke wissel op de markt. De nadruk ligt in het voorgestelde beleid op private bekostiging van de verbetering en differentiatie in de kwaliteit van woningen. De kosten van sloop, vervangende nieuwbouw, woningverbeteringen en samenvoegingen, moeten worden gedekt door huurverhoging, verkoop van (sociale huur-) woningen en winst uit projectontwikkeling. In de Ontwerpnota wordt de geraamde winst uit projectontwikkeling door corporaties, op een hoop gegooid met de verliezen bij de aanpak van het corporatiebezit. Met enige trots wordt in de Ontwerpnota (p.51) geponeerd dat door een rijksimpuls van 1.85 miljard er meer dan 20 miljard aan private investeringen ten behoeve van de herstructurering zullen worden uitgelokt. De vraag is of private partijen wel op een dusdanige schaal willen ontwikkelen en beleggen in kansarme wijken. Ook rekent de regering op een grote inzet van de zijde van de corporaties en doet aannames over investeringen van corpora-

---

² Zie ook 'De stedelijke investeringsopgave; naar vitale, ongedeelde en duurzame steden in Nederland', H. Priemus, E. Kalle & R. Teule, Delft OTB 1997, onderzoek uitgevoerd in opdracht van de VNG, de vier grote steden en 23 middelgrote stadsvernieuwingsgemeenten.

tiezijde terwijl de rijksoverheid daarover inmiddels geen zeggenschap meer heeft. Deze onzekerheden leggen een zware hypotheek op de organisatie van het herstructureringsproces en de samenwerking tussen partijen, en daarmee op het uiteindelijke resultaat.

De herstructureringsoperatie is financieel slechts mogelijk bij een grote vraag naar koopwoningen bij diegenen met een hoger inkomen, veelal niet degenen die al in de betreffende wijken wonen. De raad heeft nog geen inzicht in de mate waarin thans reeds succes wordt geboekt met de verkoop van woningen in de vroeg-naoorlogse wijken, in het bijzonder flats. Vermoedelijk zal deze markt nog in belangrijke mate ontwikkeld moeten worden en is er zeker in de beginfase sprake van aanlooprisico's. Vooral in de zogenoemde 'vergrauwde' en 'vergrijsde' portiekwijken bestaat mogelijkerwijs een discrepantie tussen het ambitieniveau dat uit het rijksprogramma spreekt en de marktpotenties. De raad vraagt zich af of hier niet een grotere overheidsinspanning nodig is om de investeringsrisico's van private partijen te verminderen, dan nu in de Ontwerpnota wordt aangekondigd.

De raad wijst er ook op dat het streven naar een "evenwichtige bevolkingsopbouw", dat in het herstructureringsdenken een prominente plaats heeft gekregen, ook zal betekenen dat bewoners die nu in die wijken wonen akkoord moeten gaan met huisvesting elders. Die alternatieven moeten dan ook voor hen beschikbaar en toegankelijk zijn. Naast de legitimatie van deze 'opgedrongen' verhuizingen zal bij een projectmatige en in de tijd geconcentreerde aanpak van wijken hier ook een belangrijk uitvoeringsprobleem liggen.

Huisvesting specifieke groepen

De wijken die in het bijzonder voor maatregelen in aanmerking komen, zoals de portiekwijken die tijdens de wederopbouwperiode zijn gerealiseerd, kennen thans een grote instroom van mensen met een laag inkomen, waaronder een groot aantal allochtonen. Die wijken hebben een belangrijke functie op de woningmarkt: de huur is niet hoog, de woningkwaliteit is in ieder geval in bouwtechnisch opzicht redelijk tot goed. Voor deze groepen kan kwaliteitsverbetering en verkoop van woningen tot een schraler aanbod leiden. De raad betwijfelt of voor deze groepen nieuwbouw in VINEX-gebieden steeds een reële keuze is. Belangrijker is wellicht dat de grenzen in de regionale woningmarkt voor allochtonen, die gelet op de geringe doorstroming uit de stad naar de omliggende gemeenten en suburbs bestaan, worden geslecht zodat deze vaak aantrekkelijke woningvoorraad ook voor deze groepen toegankelijk wordt. De raad wil hieraan toevoegen dat herstructurering niet alleen gericht moet zijn op verbetering van de concurrentiepositie van de wijk op de woningmarkt. De raad mist in de Ontwerpnota aandacht voor de emancipatie van de groepen die nu in belangrijke mate op deze woningmarkten zijn aangewezen.

Financiële aspecten

In deze paragraaf zet de raad een aantal financiële aspecten op een rij. Een deel daarvan is in voorgaande tekst al opgenomen maar wordt voor de volledigheid hier herhaald. Ter afsluiting volgt een opmerking over de fondsstructuur.

Ijkmoment

De raad is van mening dat de prijstechnische bijstelling van de omvang van het stadsvernieuwingsfonds volgens afspraak en op een correcte wijze heeft plaatsgevonden. Als gevolg hiervan worden additionele middelen aan het stadsvernieuwingsfonds toegevoegd. Daarmee komt de rijksoverheid haar afspraken na.

Beleidsverschuiving

Er vindt een beleidsverschuiving c.q. -verbreding plaats van aandacht voor de kwaliteit van de woning naar aandacht voor de kwaliteit van de wijk/buurt als geheel: van stadsvernieuwing naar herstructurering in breder kader. Dit betekent dat in de nog resterende klassieke stadsvernieuwingsopgave naast aandacht voor de kwaliteit van de woning meer aandacht zal moeten komen voor de stedenbouwkundige kwaliteit van de wijk. Anders komen er geen concurrerende woonmilieus tot stand. Ook kan dit betekenen dat wijken waar de klassieke stadsvernieuwingsoperatie al is afgerond, opnieuw 'op de schop' zullen moeten. Een en ander heeft budgettaire gevolgen waarmee naar de mening van de raad onvoldoende is rekening gehouden. De raad beveelt aan dat alsnog te doen.

Een tweede opmerking betreft de dekking van de additionele stadsvernieuwingsmiddelen en de middelen voor herstructurering. De periode van financiering is verlengd van 2005 tot 2010. De raad heeft het vermoeden dat deze verlenging in feite neerkomt op een 'verdunning' van de beschikbare gelden per jaar. Daarover is meer duidelijkheid nodig. Temeer omdat de herstructurering al op korte termijn -al ruim voor 2005- meer financiële aandacht zal vragen vanwege de voorziene woningmarktconcurrentie van gereedkomende VINEX-lokaties. Daardoor kan de situatie ontstaan dat de stadsvernieuwing in veel gemeenten zal worden getemporeerd om herstructurering mogelijk te maken. Dat is het paard achter de wagen spannen. Mede verwijzend naar eerder gemaakte opmerkingen over de 'wissel op de markt' vraagt de raad zich af of in dit kader niet een grotere overheidsinspanning nodig is dan nu in de Ontwerpnota wordt aangekondigd.

Fondsstructuur

De raad is van mening dat het inderdaad wenselijk is het stadsvernieuwingsfonds en de herstructureringsgelden samen te voegen, inclusief de BWS³- en de BLS-gelden

---

³ Besluit Woninggebonden Subsidies, Besluit Lokatiegebonden Subsidies.

binnenstedelijk. Een onderscheid tussen fondsen voor binnenstedelijk en buitenstedelijk is verstandig, met de aantekening dat er inhoudelijk natuurlijk belangrijke samenhangen zijn. Vanuit de gemeentelijke praktijk is die samenhang belangrijk. Vanuit het perspectief van rijkssturing en de instrumentering van verstedelijkingsbeleid is een onderscheid nodig.

De hier aanbevolen samenvoeging maakt een begin met bundeling van geldstromen binnen de volkshuisvesting. Deze samenvoeging moet naar de mening van de raad echter een stap zijn op weg naar verdere coördinatie en bundeling, waarbij ook geldstromen voor ruimtelijke investeringen dienen te worden betrokken. Geldstromen met het oog op volkshuisvesting, economische structuurversterking, verbetering van de infrastructuur, voor duurzaamheidsprogramma's en voor versteviging van de sociale structuur moeten in onderlinge samenhang worden gezien zodat deze investeringen elkaar kunnen versterken. Ook hier geldt, net als bij de stadsvernieuwing, dat de beschikbaarheid van fondsen over een reeks van jaren sterk stimulerend werkt op lokaal beleid. Projectgebonden financiering biedt die zekerheid niet.

De raad tekent hierbij aan, dat het feit dat deze vorm van financiering in deze beleidssituatie als bijzonder zinvol wordt gezien, niet automatisch kan worden doorgetrokken naar andere terreinen van overheidsbeleid, bijvoorbeeld het milieubeleid. De wijze van financiering zal per situatie moeten worden gezien.

4 Visie op de stad en verstedelijking

4.1 De Ontwerpnota

Het visiedeel van de Ontwerpnota wordt gevormd door hoofdstuk 2: Van stadsvernieuwing naar stedelijke vernieuwing. Die visie wordt aangeduid als 'de visie van de regering op de steden', die tevens het beleidskader vormt voor de Ontwerpnota.

Uitgangspunt voor de regering is: "(...) Het Rijk draagt vanuit een globale integrale beleidsvisie op de stad bij aan de condities voor de lokale beleidsvoering, financieel en anderszins. De grotere afstand tot de stedeling en zijn behoeften en de vele verschillen die tussen steden bestaan zijn redenen dat de rijksvisie globaal is. Bij de uitvoering wordt dan ook veel beleidsruimte aan het lokale bestuur gelaten. Dat neemt niet weg dat de regering een samenhangend en integraal beleid voor de steden wil voeren. (...)".

Het is niet wel mogelijk om een goede samenvatting te geven van dit visiedeel. Het bestaat uit een aantal passages die deels analyserend zijn, deels beschrijvend, en deels stukjes overheidsbeleid weergeven dat is gericht op deelproblemen. Als hoofdzorg van de regering wordt geformuleerd *"dat de steden in de sociale en economische dynamiek overeind blijven, dat ze kunnen blijven concurreren, dat het in de bestaande steden geïnvesteerde kapitaal goed wordt benut, dat niet naar steeds weer nieuw gebied wordt 'gevlucht' met ongewenste extra mobiliteit als gevolg en dat een duurzame milieukwaliteit wordt gewaarborgd. Beleid dat investeert in de fysieke dimensie dient daaraan een bijdrage te leveren."*

(...)Stadsvernieuwing dient het streven naar vitale steden, waaraan ook beleid op vele andere terreinen bijdraagt. Stadsvernieuwing heeft betrekking op het in de nota Belstato als inhaaloperatie afgebakende deel daarvan. Gemeenten en Rijk staan niet alleen voor het afmaken van deze inhaaloperatie, maar ook voor ten opzichte van 1992 nieuwe stedelijke vernieuwingsopgaven die zich inmiddels een plaats op de agenda hebben verworven. Deze nota richt zich vooral op de fysieke aspecten daarvan op het schaalniveau van wijken."

Aan het slot van dit visiehoofdstuk wordt gewag gemaakt van samenwerking tussen zes departementen⁴ op het gebied van de leefbaarheid van wijken waarbij wordt ingezet op de sociale component.

4.2 Commentaar

De VROM-raad waardeert de in de Ontwerpnota uitgesproken behoefte om de overgang van stadsvernieuwing naar stedelijke vernieuwing vorm te geven op basis van een brede beleidsvisie op de stad. De in hoofdstuk 2 van de nota geschetste aanzet tot

⁴ Genoemd worden Binnenlandse Zaken: coördinatie, integratie en minderhedenbeleid, VWS: zorg en welzijn, Binnenlandse Zaken/Justitie: veiligheid, jeugdcriminaliteit en preventie, OCW : schooluitval en achterstandenbeleid, SZW: werk en arbeidsmarkttoetreding, VROM: stadsvernieuwing, herstructurering, volkshuisvesting.

een dergelijke visie is echter vooralsnog te mager. De gepresenteerde opvattingen over de kwaliteiten van de stad alsmede over de problemen waarmee de stad tegelijkertijd heeft te kampen, overtuigen onvoldoende. De gekozen oplossingsrichting (herstructurering met fysieke ingrepen op wijkniveau) is naar de mening van de raad slechts één beleidsuitwerking en daardoor te beperkt. Het hier volgende commentaar moet echter niet verkeerd worden begrepen: de raad is van mening dat het nu ingezette beleid moet worden uitgevoerd waarbij de noodzaak van een grotere inzet van rijksmiddelen waarschijnlijk is. De analyse en het daarop geënte beleid dienen echter tegelijkertijd ook te worden verbreed. De opmerkingen van de raad zijn op die verbreding gericht.

Stedelijke vernieuwing op wijkniveau -waartoe de Ontwerpnota zich beperkt- wordt in sterke mate bepaald door analyses en keuzen die zich op een hoger schaalniveau afspelen. Het is verhelderend de discussie over stedelijke kwaliteit en dus de stedelijke problematiek te ordenen volgens de drie dimensies die momenteel het maatschappelijk debat over de toekomstige stedelijke orde in dit land domineren: economische doelmatigheid, sociale rechtvaardigheid en ecologische duurzaamheid. Een aanzet hiertoe vindt in de Ontwerpnota wel plaats (p. 16, 17) maar krijgt jammer genoeg geen nadere uitwerking. Bij een benadering langs deze drie dimensies komt men snel bij de relevante schaalniveaus uit, die veelal minstens stadsgewestelijk of regionaal zullen zijn.

In de Ontwerpnota worden gedifferentieerde bevolkingsopbouw (differentiatie naar inkomen) en functiemenging aangedragen als de bouwstenen voor stedelijke vernieuwing. Dat is naar de mening van de raad een te beperkte opvatting. Wat opvalt is dat er vrijwel geen aandacht wordt besteed aan de minderhedenproblematiek⁵, terwijl de stadsvernieuwings- en herstructureringswijken voor een belangrijk deel deze groepen huisvesten en zij op de middellange termijn naar verwachting de helft van de stedelijke bevolking zullen vormen. Ook de invloed van veiligheid en veiligheidsgevoelens in de ervaring van stedelijke kwaliteit krijgt weinig aandacht. De raad wijst erop dat er ten aanzien van al deze processen meerdere beleidstheorieën bestaan die elk hun eigen empirische basis kennen. De analyse van de problematiek wordt sterk bepaald door de invalshoek van waaruit men kijkt. Een benadering van de stad en stedelijke vernieuwing vanuit een vooral economische invalshoek, of vanuit vooral de fysieke structuur van de stad, vanuit het perspectief van minderheidsgroepen, vanuit ecologische duurzaamheid of vooral vanuit de invalshoek van sociaal-culturele veranderingsprocessen: ieder voor zich zijn ze legitiem als deelbenadering. Voor het beleid is het echter noodzakelijk dat er een

---

⁵ Het is VROM-beleid om de etnische minderheden te beschouwen als een deel van de grotere categorie 'kansarmen' en ze niet meer apart in het beleid te onderscheiden. Volgens de raad leidt dat in dit geval tot een te globale en daardoor tekortschietende analyse.

nadere confrontatie van de analyses en deelstudies komt waarbij het van groot belang is dat men elkaars betrokkenheid bij de problemen van de stad en stedelijke vernieuwing weet te waarderen ook al lopen analyses en oplossingsrichtingen uiteen.

Uit deze confrontatie zal een méér geïntegreerde visie en daarop gebaseerd beleid voor stedelijke vernieuwing moeten resulteren dan nu voorligt. Dat beleid zal ook rekening moeten houden met grote verschillen per gemeente of regio, zowel in probleemanalyse als in oplossingsstrategieën. Dat zal in de ene situatie kunnen leiden tot herstructurering zoals nu voorgesteld: differentiatie in inkomensopbouw en functiemenging. In een andere situatie kan het leiden tot revitalisering in situ: geen grote fysieke ingrepen in de wijk maar samen met de huidige bewoners werken aan een nieuwe vitaliteit van de wijk. Maar er zullen vele varianten mogelijk blijken. De VROM-raad is van mening dat die breedte -gaandeweg- in het beleid moet worden gehonoreerd.

Vervolg

Gezien de bijzonder korte adviestermijn ontbreekt het de VROM-raad aan tijd om met een verder uitgewerkte visie op de toekomst van de stad, en daarmee op stedelijke vernieuwing, te komen. De raad kondigt daarom hierbij aan, dat hij een dergelijke visie gaat uitwerken. Het betreft hier een belangrijk onderdeel van het beleid gericht op de kwaliteit van de leefomgeving. De toekomst van de stad zal daarbij vanuit de hierboven reeds genoemde perspectieven worden benaderd, te weten vanuit een economisch, een ecologisch en een sociaal perspectief. Hierbij zal de raad zich ook internationaal oriënteren.

Ministerie van Volkshuisvesting,
Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer

Rijnstraat 8
2515 XP DEN HAAG
Interne postcode: 220
Tel: 339 2375
Fax: 339 1250

Directoraat-Generaal voor de Volkshuisvesting
Directie Bestuursdienst

Aan de voorzitter van de VROM-raad
gebouw Bellevue
Koningin Julianaplein 2
2595 AA DEN HAAG

Uw kenmerk

Uw brief

Kenmerk

Datum

Onderwerp

DBD97531182
Z2009337

06 MEI 1997

Ontwerpnota Stedelijke Vernieuwing

Geachte voorzitter,

Graag ontvang ik het advies van uw raad over de ontwerpnota Stedelijke Vernieuwing die ik u hierbij aanbied. Deze ontwerpnota is het concept regeringsstandpunt over de herijking van de nota BELSTATO (BEleid voor STAdsvernieuwing in de TOekomst), zoals die conform de afspraken met de Tweede Kamer is uitgevoerd.

Strekking van de ontwerpnota

De druk op het stedelijke gebied neemt toe. De kwaliteit van de bestaande stedelijke omgeving moet meer en meer concurreren met die van nieuwe bouwlocaties in de stadsgewesten en het aanbod van woningen daarbuiten. Er zijn de komende jaren nog veel nieuwe woningen nodig. Die zullen vooral in de marktsector worden gebouwd, want er is nauwelijks nog behoefte aan meer goedkope sociale woningen. De regering wil, dat zuinig met de schaarse ruimte wordt omgesprongen. Ontwikkelingen buiten de stadsgewesten worden afgeremd om waardevolle open gebieden als het Groene Hart te sparen en om nog meer autogebruik zoveel mogelijk te voorkomen.

Ruimte voor nieuwe woningen zal dus voor een zo groot mogelijk deel binnen of dichtbij de bestaande steden gevonden moeten worden. Ook bestaande stedelijke woonmilieus zullen optimaal benut moeten worden. Dat kan alleen als die op de markt voldoende aantrekkelijk zijn. Ook voor bedrijven en voorzieningen is ruimte nodig, waarvoor ook niet ongelimiteerd extra beslag kan worden gelegd op de ruimte. De regering streeft duurzaam en intensief ruimtegebruik na. Dat betekent dat de stedelijke omgeving hoge kwaliteiten moet hebben. Kwaliteiten die nu nog onvoldoende aanwezig zijn. Een overgang is nodig van beleid dat vooral aandacht besteedt aan de woningvoorraad naar beleid dat de aantrekkelijkheid van gebieden als plaats om te wonen, te werken, te ondernemen en te verblijven centraal stelt. De realisatie van dit vernieuwende beleid,

Bijlagen

gericht op een intensief en meer gedifferentieerd gebruik van het bestaande stedelijke gebied is kostbaar. Kostbaar omdat het om allerlei maatregelen vraagt die onderlinge hinder voorkomen of beperken, zoals extra isolatie, meervoudig grondgebruik, kostbare infrastructuur, voorzieningen in de woonomgeving en herontwikkeling van verouderde bedrijventerreinen. Een stimulerende en voorwaardenscheppende rol van de rijksoverheid is onmisbaar om daar wat aan te doen, zeker in die gebieden waar de interesse van marktpartijen ontbreekt of waar eigenaren de noodzakelijke ingrijpende investeringen niet kunnen opbrengen.

Met het in de ontwerpnota geformuleerde beleid wil de regering eraan bijdragen, dat de steden in de sociale en economische dynamiek overeind blijven, dat ze kunnen blijven concurreren, dat het in de bestaande steden geïnvesteerde kapitaal goed wordt benut, dat niet naar steeds weer nieuw gebied wordt 'gevlucht' met ongewenste extra mobiliteit als gevolg en dat een duurzame milieukwaliteit wordt gewaarborgd. De ontwikkelingen in de steden vragen om een offensieve inzet voor stedelijke vernieuwing. Het Rijk draagt daaraan al op verschillende manieren bij. Naast het continueren van bestaand beleid acht de regering het noodzakelijk een impuls te geven aan het permanente proces van stedelijke vernieuwing, dat cruciaal is voor de stedelijke vitaliteit.

Ten eerste door tegemoet te komen aan de gestegen kosten van de BELSTATO-inhaaloperatie en te voorzien in de daarmee nauw verbonden behoeften aan extra middelen voor monumentenzorg en bodemsanering. De voortgang van de inhaaloperatie ligt op schema, maar deze is daarmee nog niet voltooid. Voor de komende 'tweede helft van de tweede helft' van de stadsvernieuwing zijn meer middelen nodig dan tot dusver was voorzien. Er is geen reden om af te wijken van de uitgangspunten van BELSTATO, wel om met het oog op het nog resterende deel van de opgave tegemoet te komen aan de extra kosten. Met de aan de stadsvernieuwingsmiddelen toe te voegen *f* 1,3 miljard als gevolg van de herijking van de kosten en *f* 200 miljoen voor monumentenzorg en met de *f* 350 miljoen voor bodemsanering zal de stadsvernieuwing kunnen worden afgerond. De bijdrage voor bodemsanering zal worden geoormerkt voor de BELSTATO-opgave.

Ten tweede omvat de nota een programma voor herstructurering van vooral naoorlogse wijken. Veel wijken worden gekenmerkt door een eenzijdig en eenvormig aanbod van goedkope en steeds minder gewilde meergezinswoningen en door gebrek aan voorzieningen en werkgelegenheid. Hun kwaliteit als plaats om te wonen, te werken, te ondernemen en te verblijven schiet zozeer tekort in het licht van de huidige en toekomstige vraag, dat maatregelen geboden zijn. Naast differentiatie van de woningvoorraad gaat het om het verbeteren van de openbare ruimte, de groenvoorzieningen, de bedrijvigheid en de sociale en verkeersveiligheid. Het programma zal de noodzakelijke impuls geven aan het aanpakken van deze opgave. Een investeringsimpuls door de overheid, die onmisbaar is om in die wijken ook investeringen door anderen, zoals woningcorporaties en marktpartijen te

Het programma zal de noodzakelijke impuls geven aan het aanpakken van deze opgave. Een investeringsimpuls door de overheid, die onmisbaar is om in die wijken ook investeringen door anderen, zoals woningcorporaties en marktpartijen te genereren. De uitvoering van bouwwerken en verbeteringsprojecten schept werkgelegenheid en is een zichtbare en tastbare blijk van nieuw vertrouwen in de toekomst. Het wordt dan ook voor ondernemers en bewoners aantrekkelijker om zich daadwerkelijk in te zetten voor een betere wijk.

Als herstructurering effectief ter hand wordt genomen kan een proces van zelfregeneratie ontstaan, waarin het voor meer partijen vanzelfsprekend wordt daaraan deel te nemen. De wijk hervindt zijn aantrekkelijkheid, bewoners, ondernemers en andere gebruikers voelen zich er weer meer thuis, de wijk kan uiteindelijk op eigen kracht verder. Hiervoor zal het Rijk *f* 1,85 miljard beschikbaar stellen, waarmee investeringen van meer dan *f* 20 miljard in de herstructurering kunnen worden uitgelokt.

Ten derde zullen de bijdragen voor stadsvernieuwing en herstructurering worden opgenomen in een gebundeld volkshuisvestingsbudget. De verdeling van de rijksbijdragen voor stadsvernieuwing zal tot de invoering daarvan niet wijzigen. De middelen voor herstructurering zullen tot die tijd deel uitmaken van de stimuleringsregeling herstructurering. Voor de periode daarna zal de omvang en verdeling van de rijksbijdragen in het kader van de nieuwe systematiek worden geregeld. De uitgangspunten voor de bundeling zullen in het najaar van 1997 aan de Tweede Kamer worden voorgelegd.

Tenslotte zal de regering de vinger aan de pols blijven houden van de voortgang van de stedelijke vernieuwing. In 2005 zal het op basis van deze nota gevoerde beleid worden geëvalueerd.

Gevraagd advies

Ik vraag de VROM-raad om mij te adviseren over de beleidsinhoud van de ontwerpnota. Daarbij denk ik aan de concrete beleidsvoornemens op de deelterreinen stadsvernieuwing en herstructurering binnen de brede context daarvan die de ontwerpnota schetst in hoofdstuk 2. Deelt de raad de opvatting van de regering dat

- de steden in toenemende mate onder druk staan en een kwaliteitsimpuls behoeven
- daarom een beleidsvernieuwing van stadsvernieuwing naar stedelijke vernieuwing noodzakelijk is stadsvernieuwing als inhaaloperatie volgens de beleidslijnen van de nota BELSTATO kan worden afgerond
- het programma voor herstructurering een adequate impuls is die het regeringsbeleid voor de steden aanvult
- bundeling en vereenvoudiging van rijksinstrumenten in een gebundeld volkshuisvestingsbudget gewenst is?

Kenmerk

Datum

Bladnummer

DBD 97531190//Z2009337

4

Adviestermijn

Ik vraag u om mij uw advies hierover zo spoedig mogelijk, maar uiterlijk op 6 juni 1997 te doen toekomen en realiseer mij daarbij dat deze termijn uiterst kort is. Zij is bepaald door de wens van de Tweede Kamer om in juni 1997 te beschikken over het definitieve regeringsstandpunt over dit onderwerp.

Hoogachtend,
De Staatssecretaris van Volkshuisvesting,
Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer,

D.K.J. Tommel

Samenstelling VROM-raad

De VROM-raad is als volgt samengesteld:

dr.ir. Th. Quené, voorzitter

mw. M.M. van den Brink

mr.drs. L.C. Brinkman

mw. mr. M. Daalmeijer

prof.dr. W.G.J. Duyvendak

prof.dr. R. van Engelsdorp Gastelaars

ir. J.J. de Graeff

prof.dr. W.A. Hafkamp

mw.ir. F.M.J. Houben

mw. prof.mr. J. de Jong

mw. M.C. Meindertsma

mr. P.G.A. Noordanus

mw.prof.dr.ir. I.S. Sariyildiz

prof.dr.ir. J. van der Schaar

prof.dr. W.C. Turkenburg

drs. T.J. Wams

mw.mr. L.M. Wolfs-Kokkeler

Waarnemers

drs. P.J.C.M. van den Berg, namens het Centraal Planbureau

prof.ir. N.D. van Egmond, namens het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu

drs. T.H. Roes, namens het Sociaal en Cultureel Planbureau

Algemeen secretaris

drs. W.A. Haeser